

רקפת סלע-שפי

היחידה למחקר התרבות, המעבדה לזהות ופעילות סביבתית, אוניברסיטת תל-אביב

נועם זרדז

ביה"ס ללימודי הסביבה ע"ש פורטר והמעבדה לזהות ופעילות סביבתית - אוניברסיטת תל-אביב

מאמר זה עבר שיפוט עמיתים

ציטוט מומלץ

סלע-שפי ר זרדז נ. 2015. למה אנחנו סביבתיים ולמה לא? על הזיקה בין תרבות וזהות לבין פעולה סביבתית – ההקשר הישראלי. אקולוגיה וסביבה 6(1).

תערוכת 'אנשי הזבל' שהציג האומן H.A. Schultch בפארק אריאל שרון, אפריל 2014 | צילום: ניר מוסמן, באדיבות תאגיד המחזור אל"ה

למה אנחנו סביבתיים ולמה לא? על הזיקה בין תרבות וזהות לבין פעולה סביבתית – ההקשר הישראלי

11 באפריל, 2015

גיליון אביב 2015 / כרך 6(1)

[חזית המחקר](#)

על קצה המזלג

- אנשים בעלי "זהות סביבתית" הם אלה הפועלים באופן ידיוותי לסביבה כחלק משגרת חייהם, כטבע שני.
- זהותו הסביבתית של הפרט מעוצבת באמצעות המשמעות שהוא מעניק לפעולות ולתפקידים בהקשרם החברתי.
- לאור הפסיפס החברתי-תרבותי המאפיין את ישראל, קיימת חשיבות רבה להבנת היבטי התרבות, החברה והזהות המעצבים את ההתנהגות האנושית כלפי הסביבה.
- כדי שמדיניות תגרום להתנהגות פרו-סביבתית, עליה להביא בחשבון שקבוצות ופרטים פועלים במרחבים שונים המייצרים דינמיקות חברתיות שונות, ולהתאים עצמה לדינמיקות הללו.
- התובנות והידע הנובעים מתחום מחקר חדשני זה יכולים לסייע לקובעי מדיניות בגיבוש פעולות ומעשים המכוונים לעיצוב התנהגות פרו-סביבתית במרחבים האנושיים השונים, בין אם הם ארגונים ממשלתיים, ציבוריים או פרטיים.

המערכת

תקציר

על רקע ההתפתחות הענפה של לימודי הסביבה בעשורים האחרונים, בעיקר בהיבטים המדעיים והמוסדיים שלהם, גוברת בעולם ההכרה בצורך להתמקד בכשירות התרבותית של הקהילות השונות, של פעילים ולא פעילים, כבסיס להצלחה או לכישלון של התנועה הסביבתית וליוזמות השינוי שהיא מקדמת. שינוי סביבתי כרוך בשינוי התנהגותי וחברתי, המותנה לא רק בשיקולים רציונליים אלא בראש ובראשונה בכלים התרבותיים שאנשים מצוידים בהם, המאפשרים להם לחולל את השינוי הסביבתי או גורמים לדחייתו. המאמר מעלה את שאלת האפשרות שיווצר אתוס סביבתי ככוח משמעותי בתרבות, כמובן מאליו חברתי. אנו מציגים את המחקר המתפתח בעולם, המאמץ את הפרספקטיבה התרבותית על התלות שבין התפתחות אתוס כזה לבין זהויות ומתחים חברתיים במרחבי פעולה נבדלים. בהמשך מובאת סקירה של שורת מחקרים שנעשו במסגרת המעבדה לזהות ופעילות סביבתית-חברתית באוניברסיטת תל-אביב, המצטרפים לזרם זה, במטרה לפתח את העיסוק בהיבטים אלה בהקשר של החברה הישראלית. לפי גישה זו, הזהות הסביבתית נתפסת כתוצר של אורחות חיים והעדפות המוטמעים בתפיסה העצמית והקבוצתית של הפרט. ככזאת, היא עשויה לשמש משאב חיובי או שלילי בידול חברתי ובמאבקי כוח ומעמד במישור הקהילתי המקומי, בקרב קבוצות של פעילים, בקרב נציגי הממסד, ובמפגשים שבין כל אלה. לפיכך, היא גורם שהכרחי להביא בחשבון בעת פיתוח מודלים יישומיים המכוונים להטמעתה של התנהגות פרו-סביבתית, ובחשיבה על המפגש שבין מדיניות מלמעלה לבין דינמיקות חברתיות מלמטה.

הגישה התרבותית לשאלת ההתגייסות לפעולה – זהות והון סימבולי

נדמה שאין חולק על כך שהתנועה הסביבתית היא אחת מהמהפכות הגלובליות המשמעותיות במאה ה-20^[39], וכיום ברור לכולם שקיים משבר אקולוגי. אך למרות החשיפה הגבוהה של סדר היום הסביבתי וההבנה כי ההתמודדות עם האיום הסביבתי כרוכה בשינוי יסודי של אורחות החיים, עובדה היא שחלקים גדולים בחברה עדיין אינם מאמצים שינוי זה כחלק מסגנון חיי היום-יום^[33]. מסתבר שהמודעות והדאגה לסביבה אינן צומחות בפשטות כתגובה רציונלית לסכנות אובייקטיביות: משברים אקולוגיים התרחשו לאורך כל ההיסטוריה בלי שהובילו לפיתוח כזה של שיח ופעולה. כדי שהתפתחות כזאת תתרחש, צריך שיהיו אנשים המצוידים בכלים תרבותיים וחברתיים שיאפשרו להם לחולל אותה. ובמילים אחרות, צריך שיווצר אתוס, במובן של תפיסת עולם המגולמת בהתנהלות בחיי היום-יום, שיהפוך כוח משמעותי בתרבות. בעוד שבאירופה ובצפון אמריקה צמיחתה של מגמה כזאת התרחשה כבר לאורך המאה ה-19, במרחב שלנו קיבל התהליך תנופה משמעותית רק במחצית השנייה של המאה ה-20^[45], והתקבלותו חלקית מאוד. אף על פי שמנקודת המבט של המשוכנעים, ההתנהגות הפרו-סביבתית נתפסת כמוסרית והכרחית מבחינה אובייקטיבית, העובדה היא שגם כיום, כשכבר יש חקיקה ומדיניות ממוסדת, שיח ציבורי נרחב וחינוך ייעודי, התנועה הסביבתית עדיין לא סוחפת את "הציבור הרחב" כפי שהיה מצופה. ולכן נשאלת השאלה: מדוע התהליך מתעכב?

כחלק מהניסיון להתמודד עם שאלה זו בארץ, פותחו פרמטרים של סגנון חיים^[15] או של אוריינות סביבתית^[12]. באופן כללי, המחקר מראה שאי אפשר להצביע על קשר ברור בין ידע ועמדות לבין ההתנהגות בפועל^[36] (הדבר מתבטא בכל תחום: אנשים אוהבים בעלי חיים אבל אוכלים בשר; דואגים לבריאותם, אבל לא מצליחים לשמור על דיאטה, להתעמל או להפסיק לעשן). מסתבר שקשה להסביר את נטייתם של אנשים לפעול באמצעות קטגוריות א-פרויריות של מטרה ואמצעים. על רקע זה מתפתחת בעשורים האחרונים גישה אחרת להבנת ההתנהגות החברתית-סביבתית ולהתגייסות לפעולה. הכוונה היא לגישה התרבותית^[38], המאמצת את תאוריית הפרקטיקה (כפי שהציעו פייר בורדייה^[4] וממשיכיו), המתחילה להתקבל גם בתחום הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה הסביבתית בעולם. גישה זו רואה בתרבות רפרטואר מרובד של אפשרויות פעולה ותפיסות, המגולם במכלול הפרקטיקות שאנשים מפעילים כחלק מארגון חיי היום-יום^[44]. מאגר זה של הרגלים, מיומנויות ושיפוטי ערך מאפשר לפרט לפתח אסטרטגיות פעולה מסוימות ולא אחרות במצבי החיים השונים, בהתאם למרחבי הקיום הנבדלים שהוא פועל בתוכם^[4]. זהו, אפוא, "ההיגיון הפרקטי", אותה נטייה לפעול לאו דווקא מתוך שיקול רציונלי ממוקד מטרה מפורשת, אלא באופן אינטואיטיבי, מתוך תחושה הנלמדת חברתית ומוטמעת בגוף ובנפש, של "מה נכון לאדם כמוני", במסגרת ארגון הכלים הזמין והמוכר ובהתאם להקשרים חברתיים קונקרטיים.

תפיסה זו מעלה בהכרח את שאלת הזהות. ב"זהות" אין הכוונה לקטגוריות קבועות מראש – כגון אתניות, לאומיות, דת או מגדר – המקובלות בדרך כלל בשיח הציבורי, אלא למושג תהליכי ומרובה של הענקת משמעות והגדרת תפקיד של הפרט בהקשרים חברתיים קונקרטיים [43]. העדפותינו והתנהגויותינו המגוונות ביום-יום מאותתות מי אנחנו ולאן אנחנו שייכים, בהתאם למרחבי הפעולה השונים [7]. במובן כזה, הזהות היא גורם קריטי בהצלחה של סדר היום הסביבתי – היא מה שיכול לעודד או לבלום אותו. היווצרות של זהות סביבתית פירושה שהדאגה לסביבה נעשית מרכיב מרכזי בתפיסת הפרט את עצמו ואת מיקומו החברתי, ושההתנהגות הידידותית לסביבה טבועה בשגרת חייו כ"טבע שני" [33], ואף נתפסת כמשאב הדוחף להתארגנות ולאקטיביזם [28]. לכן, זהות סביבתית תלויה בשאלה: איזה מקום, אם בכלל, יש לאתוס הסביבתי בעולמם החברתי של אנשים בקהילות שונות ובתנאים משתנים? כצאת, שאלת הזהות היא ממד הכרחי לכל מחשבה על מדיניות, תכנון או חינוך סביבתיים.

גישה זו מחייבת אימוץ של כלי מחקר איכותיים, כגון ניתוח תצפיות והקלטות שיח, המתאפיינים בעבודת עומק בשטח, בהקשרים קונקרטיים ממוקדים (על חשבון חתכי רוחב מקיפים, המושגים באמצעות כלים כמותיים). הגישה הזאת מניבה כבר קורפוס מחקרי משמעותי בעולם, המצביע על הזיקה שבין התנהגות פרו-סביבתית לבין סטטוס ומתחים חברתיים. אחד הכיוונים הפוריים במחקרים אלה הוא ניתוח הערך הסימבולי המוענק ל"סביבתיות" (או לאדישות ואפילו לטינה כלפיה), כמכשיר אפקטיבי של מאבק חברתי ממשי (למשל, בין קהילת עובדי תעשיית העץ לבין פעילים סביבתיים [46]; או בין חקלאים מקומיים בעלי ידע מעשי לבין מומחים סביבתיים, נציגי הממסד [29]). יתר על כן, מחקרים אלה מראים שהגיוון וההבדלים הגדולים בין הגישות הסביבתיות השונות לבין עצמן [27] נובעים לא רק מאידאולוגיות סדורות, אלא בעיקר מדינמיקה של בידול בין קבוצות סטטוס קרובות אך מתחרות במרחב קהילתי מקומי. בידול זה מגולם באורחות החיים של חבריהן [34], לעתים אפילו במחיר של אליטיזם ואי-צדק חברתי המיוחסים לאורח החיים הזה, בניגוד לאידאיה המקורית שלו [30]. כיוון מחקר פורה אחר באותו הקשר הוא זה המנסה לאפיין פרופילים של פעילים סביבתיים ותהליכי הפיכתם לכאלה [25] ומתחים בין קבוצות פעילים שונות לבין עצמן [35].

המהלך להפרדת פסולת במקור במשקי הבית נתפס כ"מזימה" של הרשויות | הצילום באדיבות 'קומוניטי סביבה וחברה'

מחקרים בישראל – התחלות

על רקע התפתחות זו בעולם, בולט עדיין החסר בגישה זו בישראל, על אף המגמה המתרחבת של מחקר חברתי-סביבתי בהקשר המקומי. ניסיונות ראשונים (חלקם פרי מחקרים לתארים מתקדמים) לחקור את הזיקה שבין הסביבתנות לפרופילים חברתיים, מעלים תובנות חשובות באשר לתפוצתה על פי פרמטרים שונים, כגון עמדות פוליטיות [13]; סגנונות חיים [15]; ידע מקומי ותפיסת האחר בהקשר הדו-לאומי [2]; יחסי אזרחים-רשויות וגורמים אחרים בזירות משילות [14]; תרבויות פוליטיות של ארגונים [20, 6]. לצד אלה יש למנות גם מחקרים העוסקים בהיבטים פסיכולוגיים-קוגניטיביים, כמו אוריינטציית העתיד [26], או בהיבטים רעיוניים כלליים, כמו תפיסת מושג

הטבע^[24], בהקשרים של השתתפות במהלכים סביבתיים אקטואליים. מחקרים כאלה מצביעים אמנם על המורכבות של יחס הציבור, בקבוצות חברתיות שונות, כלפי הסביבה והסביבתנות (environmentalism), אך לרוב ממד הזהות נשאר מחוץ למסגרת הניתוח.

ממד הזהות מקבל ביטוי מפורש יותר במחקרים אחרים, כגון האתנוגרפיה החלוצית של בן-דוד^[5] על פעילים בחברה להגנת הטבע; מחקרים ביקורתיים על ההשלכות של בעיות סביבתיות ותכנון סביבתי על החלשתן של קהילות מקומיות או דווקא על אפשרותן ליצור שינוי והעצמה^[16, 21, 22]; עבודות המנתחות את הקשר המורכב שבין צדק סביבתי והוגנות אזרחית לבין דפוסי טעם וצרכנות^[8]. מכיוון אחר, היבט הזהות נדון לעיתים גם במחקרים העוסקים בדינמיקות החברתיות המאפשרות או בולמות מאבקים ציבוריים-סביבתיים. למשל, סוסנר^[17] עוסק במגבלותיה של קואליציה סביבתית מקומית בשיתוף עם ארגונים חברתיים ושדה^[23] בוחנת את "שתיקת" ארגוני הסביבה בהקשרים פוליטיים כנגזרת של זהותם החברתית-סביבתית. אך גם מחקרים אלה אינם מציבים את שאלת הזהות כגורם מפתח, ולפיכך אינם מובילים לעיסוק בשאלות על האופן שפעילות סביבתית עשויה להיות משאב חיובי או שלילי בהבניית הזהות של הפרט או הקהילה ובמיצובם החברתי.

המעבדה לזהות ופעילות סביבתית-חברתית

במטרה לקדם את הפרספקטיבה הזאת בהקשר המקומי פועלת בשנים האחרונות באוניברסיטת תל-אביב המעבדה לזהות ולפעילות סביבתית-חברתית, כמסגרת לימוד ומחקר המשותפת לתלמידי התארים המתקדמים מהיחידה למחקר התרבות ומבית הספר ללימודי הסביבה ע"ש פורטר. המחקרים הנערכים בה (כתזות לתואר השני והשלישי) מנסים לאפיין ולמפות מאבקי זהות המעודדים או מעכבים את הפצת האתוס הסביבתי במרחבי חיים קונקרטיים של החברה הישראלית כיום – הן בקהילות מקומיות הן בקהילות ממוקדות של פעילים ומתווכי מדיניות, וגם ביחסים ביניהן. זאת, תוך התבוננות צמודה בקבוצות ובמרחבי חיים שקולם אינו מתבטא בדרך כלל במחקר הכמותי המקובל. עבודות אלה מבוססות בעיקר על ראיונות עומק, במטרה לזהות ניואנסים של תחושות, קודים מוסריים ומתחים חברתיים, היוצרים משא ומתן מתמשך על משאבים תרבותיים. ההנחה היא, שבאמצעות הדיבור מגדירים הדוברים לעצמם ולזולתם את העולם החברתי שלהם ואת מקומם בתוכו^[18, 42]. באמצעות האינטראקציות והנרטיבים הנרקמים בדיבור מעלים הדוברים באופן פעיל, גם אם במובלע, היבטים מרכזיים בחייהם שלא תמיד מקבלים ביטוי בתשובותיהם לשאלונים. נוסף על כך, ניתוח כזה מאפשר לזהות לכידות בעמדות ובהתנהגויות הנראות לא פעם כאקראיות או "לא רציונליות". מחקרים אלה מציעים שורה של תובנות בעלות השלכות חשובות להבנת כוחו החברתי, או חולשתו, של המפעל הסביבתי, ונפרט את המרכזיות בהן.

מחקרים על אקטיביזם

התגייסות למאבק סביבתי לא בהכרח קשורה לזהות סביבתית –

זהו דפוס פעולה מוכר, הידוע בכינוי נמבי" (נגד מיקום בחצרי – NIMBY. קיצור של Not In My Back Yard): אנשים מוכנים לעתים לפעול כשהם מזהים איום קונקרטי על איכות חייהם בסביבתם הקרובה, בלי קשר למטרות עקרוניות ולתפיסות סדורות. ועם זאת, גם בדפוס פעולה כזה ניתן לזהות מוטיבציה זהותית עמוקה יותר^[31]. עניין זה מתגלה במובהק במחקרה של פארן^[19], שבדק פרמטרים להצלחה של מאבק סביבתי מקומי. המדובר במאבק נגד הרס גן ציבורי שכונתי – גן הקופים ברמת גן – לצורך בניית חניון. את הקמפיין יזמו וניהלו קומץ של דיירים בשכונה, ששקדו על מאבק משפטי, ארגון אירועים וגיוס מעגל תומכים מקומי. אף על פי שהצלחת המאבק התקבלה כהישג סביבתי, ראיונות עם מובילי המאבק חושפים, שמנקודת המבט של מחולליו, אפילו מטרות לא היתה אחידה וברורה. עולה מהם שהמוטיבציה העיקרית של התושבים להילחם עבור הגן הייתה חווייתם כ"אזרחים מול הרשויות", ולא דווקא דאגה סביבתית כשלעצמה. זאת היתה בראש ובראשונה טינתם של אנשים הרואים את עצמם כאזרחים שומרי חוק ובעלי זכויות, כלפי מה שהם תפסו כאינטרסים פסולים וזלזול בתושבים מצד עסקנים ציבוריים ובעלי הון שהיו מעורבים בפרויקט.

הזהות הסביבתית-פעילה עשויה להיתפס כאליטיסטית ומתבדלת, דבר שיכול ליצור מתחים בין פעילים לבין קהילות מקומיות –

מאבקים מקומיים נתמכים לא פעם על-ידי ארגוני סביבה ייעודיים, וכך קרה גם במקרה של גן הקופים כאשר התערבו נציגי ארגון סביבתי גדול לטובת התושבים. אבל ממצאי המחקר מראים, שלצד שיתוף הפעולה, נוצרה תחרות וחשדנות בינם לבין התושבים: הפעילים רואים עצמם כמקצוענים, בעלי ידע מוסמך ויתרון מוסרי על התושבים^[29], כמי שהתגייסו לפעולה בשם ערכים עקרוניים ותפיסה כוללת. זאת, בניגוד לאינטרסים צרים,

הנראים להם חומריים ואנוכיים, שהם נוטים לעתים לייחס לתושבים. מנגד, בעוד שקידום העניין הסביבתי היה מטרת הארגון, לתושבים הוא היה רק ממד ששירת את מאבקם ברשויות, ולכן מצדם הובעה אכזבה לנוכח חוסר הרצון או היכולת של נציגיו לסייע במשחק הפוליטי.

ההשתתפות במאבק הסביבתי עשויה לתרום להבניית זהות אקטיביסטית כחלק מתהליך העצמה אישי וקהילתי –

אף על פי שהתקשורת בין הגורמים השונים החוברים במאבק עשויה להיות לקויה, מחקרה של פארן מראה גם שהטרנספורמציה האישית של המובילים אותו, והתבלטותו של מנהיג כריזמטי בתוכם, עשויים לפעול כגורמים רבי-עוצמה להנעת תהליכים סביבתיים. תובנה דומה עולה גם ממחקרה של יעבץ^[11], העוסק בנשים שיוזמות ומנהלות גינות קהילתיות בגוש דן. ניתוח הראיונות עם נשים אלה מגלה, שהמוטיבציה לפעילותן התעוררה בתקופת אי-יציבות, של מעבר בין קריירות או של התלבטות בין קריירה לאימהות. פרויקט הגינות יצר עבורן מרחב פעיל של בניית זהות וערך, במישור האישי והמקצועי כאחד, ושל תפיסת עמדה בשדה הסביבתי ובקרב מעגלים חברתיים שונים. מראיונות איתן עולה, שבניגוד לפעילות סביבתית בעלת אופי מחאתי, הפעילות בגינה הקהילתית נתפסת על-ידי מחוללותיה לא כערעור הסדר הקיים^[31], אלא דווקא כערוץ של קבלת הכרה ותיאום בין דינמיקות מלמטה ומלמעלה. הראיונות חושפים את הערך הכפול שהפעילות בגינות הקהילתיות מעניקה לנשים אלה, הן כפתרון לפעילות משפחתית, התומך בזהותן המגדרית, הן כבסיס להתפתחות אינטלקטואלית ולרכישת ידע פרקטי גם בתחומים שמעבר לנושאים הסביבתיים, דבר שממצב אותן כמתווכות בין הקהילה לרשויות. באופן כזה, הפרקטיקות המשותפות המבוצעות בגינה הקהילתית מעוצבות על-ידי זהויותיהן השונות ובו בזמן גם מעצבות אותן.

מחקרים על קהילות

הניכור כלפי הרשויות, כמרכיב של זהות אזרחית, עשוי לעודד או לבלום פעולה פרו-סביבתית (ולפיכך לא ניתן להחיל מדיניות סביבתית אחידה על כל קהילה וקהילה) –

בעוד שהתנגדות אזרחית מלמטה עשויה להתבטא בפעולה פרו-סביבתית באופייה^[19], במחקרים אחרים, כשהיזומה הסביבתית באה מלמעלה, אותו רגש של התנגדות לשלטון יכול גם לבלום אותה. דינמיקה כזאת עולה מממצאי מחקרה של אלחסיד^[1], העוקב אחרי מחקר החלוץ של המשרד לאיכות הסביבה והרשויות המקומיות להכנסת הרגלי הפרדת פסולת במקור במשקי בית. מחקר זה מתחקה אחר תפיסתם של תושבי שכונה בדרום-תל-אביב בנוגע לפסולת, כחלק משגרת חייהם ומהיחסים החברתיים בשכונה, בניסיון לאתר את המפה הזוהרת שמאפשרת או חוסמת את אימוץ דפוסי ההפרדה המוצעים. גם כאן, ראיונות עם התושבים חושפים בעיקר חשדנות ואי אמון כלפי הרשויות, שבגללם אין מבחינתם חשיבות לשינוי המוצע להם בדפוסי הטיפול באשפה. לא רק שרובם אינם מייחסים לו יתרון סמלי, אלא שלעתים שינוי כזה אף נתפס כ"מזימה" של הרשויות.

העובדה שהטמעת השינוי תלויה בפעולה יזומה של הממסד ובהתערבותו הממשית בתוך משקי הבית, מחריפה את המתח בין האישי לציבורי, אך יש להניח שלהתערבות זו יהיו השלכות שונות, ואולי אף מנוגדות, במרחבי חיים שונים. בייחוד בחברות הטרוגניות כל כך כמו החברה הישראלית, משקלו של גורם הזהות בסיכויי ההטמעה של שינויים בהרגלים ביתיים באוכלוסיות יעד שונות מחייב, אפוא, לפתח מודלים שונים בכל פרויקט בנפרד, בהתאם לדינמיקות הסוציו-תרבותיות המקומיות.

הזהות הסביבתית, נתפסת בהקשרים מסוימים כיתרון מוסרי, כסמן של "נאורות תרבותית", ובכך היא נכס סמלי במאבקי סטטוס בין קהילות –

מחקרה של אלחסיד, כמו מחקרים אחרים בעולם, חושף את הממד הקריטי של תחושת הערך העצמי והסטטוס החברתי, שהפרדת הפסולת, כחלק מהתנהלות בבית המשותף בכלל, עשויה (או לא) להעניק לתושבים: תחושה שהם "טובים מוסרית"^[37]. מסתבר שדיירים מאותו שכונת שיש להם שאיפות חברתיות נוטים להתייחס יותר באהדה לפרויקט ההפרדה. על-ידי גישה חיובית כלפי הפרדת הפסולת הם או הן מייחסים לעצמם יתרון מוסרי על שאר הדיירים, בשם ערך ה"תרבותיות"^[40], ללא קשר לסביבתיות במובנים המקובלים שלה (כגון קיימות). מבחינתם, ההפרדה מובנת כחלק משורה של פרקטיקות מוערכות שמשמעותן היא "תרבות הדיוור" – שמירה על אסתטיקה והיגיינה במרחב הציבורי (כגון טיפוח גינה, קישוט חדר המדרגות, או אפילו איסוף אשפה שאחרים זורקים מסביב לפחים ולא בתוכם).

הערך שעשוי להיות מיוחס לזהות סביבתית כנכס מבדיל, עולה גם ממחקרה של ארז^[3], העוסק בהליך שיתוף

הציבור כחלק מפרויקט ההכרזה על המרחב הביוספרי רמת מנשה (המועצה האזורית מגידו). מראיונות עם תושבים שהשתתפו בהליך זה עולה שעבור חלק מהם, הזהות הסביבתית נתפסת כמשאב בוויכוח על זכותם על השטח. בתארם את שימושי הקרקע שלהם באזור (כגון תיירות ורעייה) מדגישים נציגי הקהילות החקלאיות (בייחוד קיבוצים) את מחויבותם כלפי שימור הסביבה הטבעית כסמן של "נאורות תרבותית". דבר זה מקנה לדידם יתרון ממשי לקהילות: הוא מבהיר כביכול מדוע ראוי שהשטח ינוהל לאור הכללים המקובלים בתרבותם ולא על-ידי קהילות שכנות, יהודיות וערביות כאחד, התובעות גם הן את זכותן על האזור.^[41] מחקר זה מדגים את "עבודת הזהות"^[42] הפעילה של התושבים בקהילות המקומיות השונות, השואפים לתפוס עמדה כמקומיים "מועדפים": עולה כאן תפיסת התושבים את עצמם כבעלי ייחוד מעצם היותם תושבי המרחב הכפרי, כש"תחושת הכפריות" שלהם כוללת את הבידול מהעיר, העבודה בשטח והקשר לאדמה, לצד אינדיאליזם של ציונות וסביבתנות.

מחקרים על סוכנים מוסדיים

לצד זהויות מקומיות וזהויות של פעילים, זהותם של מתווכי המדיניות הרשמית – כגון אנשי מקצוע ובעלי תפקידים בתחומי החינוך והתכנון – קריטית לשאלת מעמדו ותפוצתו של סדר היום הסביבתי –

תובנה זו עולה למשל מממצאי מחקרו של זרדז^[9,10], העוסק בזהות המקצועית של הסוכנים השונים האמונים על הפצת החינוך הסביבתי במרחב הבית ספרי, תוך התמקדות בממשק שבין החינוך הפורמלי והלא-פורמלי. מסתבר שדווקא הזהות המקצועית של מורות לחינוך סביבתי שנבדקו במחקר, הבאות מתוך המערכת, היא חלשה ומאוימת^[9]. לרוב הן בעלות הכשרה בתחומי הוראה אחרים, והמשימה הזאת מוטלת עליהן כתפקיד נוסף או זמני. ניתוח הראיונות עם מורות אלה מגלה שלרובן אין הבנה ברורה של המקצוע והן אמביוולנטיות ביחס לענייני הסביבה בכלל. כמורות, הן עסוקות בעיקר בהתמודדות עם דימוי מקצועי נמוך יחסית, בשם ערכים כלליים כמו ייעוד אישי, אכפתיות והשקעה^[32]. על רקע זה, הנושא הסביבתי לא נעשה חלק חשוב בזהותן כמורות, והן אינן יכולות למנף אותו להעצמתן (חלק מהן אף תופסות אותו כמכשול).

מורכבת לא פחות היא זהותם המקצועית של הסוכנים החיצוניים המעורבים בחינוך הסביבתי בבתי הספר^[10]. כך, מדריכים מהחברה להגנת הטבע, המלמדים שיעורים פרונטליים, הם בעיקר סטודנטים צעירים, שעל אף הידע הסביבתי והניסיון שלהם בהדרכה, העיסוק שולי עבורם בשלב קריטי זה של הבניית זהותם, הממוקדת בעיצוב עתידם המקצועי. אף על פי שעבודתם תלויה בשיתוף פעולה עם המורים בכיתות, מראיונות איתם עולה חוסר הערכה יחסית כלפי מערכת החינוך ועובדיה, והם אינם רואים עצמם משתלבים בה בעתיד. לעומתם, המנחים מ"הרשת הירוקה" הם לרוב ותיקים ומנוסים יותר, ועיסוקם בתחום נעשה כמשרה עיקרית. עבור רובם, הסביבתנות היא מרכיב משמעותי בזהותם המקצועית, וחלק מהם אף מגדירים עצמם כפעילים שהפך הסביבתי משוקע בחייהם האישיים. אך דווקא לאור תפיסת עצמם כעילית מקצועית, הם ביקורתיים יותר כלפי המצב בשטח, היוצר חוסר ביטחון תעסוקתי, ומאלץ אותם לפעול כ"אנשי שיווק סביבתי" – תפקיד שהם דוחים כחלק מארגז הכלים שלהם ומדימויים העצמי. מארג זה של זהויות מקצועיות, שהמרכיב הסביבתי בהן זניח או לא מספק, והקונפליקטים שהוא יוצר בין הסוכנים האמונים על התחום – כל אלה מהווים גורם קרדינלי בחולשת החינוך הסביבתי כיום ובניכור היחסי של המערכת החינוכית כולה כלפיו.

תושבי שכונת מעוז אביב (בתל-אביב) חוגגים את חג השבועות בגינה הקהילתית | צילום: קרן יעבץ

סיכום

שורת המחקרים שנסקרו כאן בקצרה מצטרפת לזרם של מחקר המתפתח בעולם, המביא את הפרספקטיבה התרבותית לבחינת התלות המורכבת שבין קבלת סדר היום הסביבתי לבין זהויות ומתחים חברתיים במרחבי פעולה נבדלים. הם מציגים ניסיונות ראשוניים לפתח את העיסוק בהיבטים אלה בהקשר החברה הישראלית. לפי גישה זו, ההסבר להפנמה או לדחייה של האתוס הסביבתי, ולמידת הצלחתה של התנועה הסביבתית בכלל, נעוץ בערך שקבוצות מסוימות מעניקות לאתוס זה כחלק מארגון חייהן ביום-יום. יש בה הצעה לעקוב אחר היווצרותה (או עיכובה) של זהות סביבתית, כתוצר של אורחות חיים והעדפות המוטמעים בתפיסה העצמית והקבוצתית של הפרט. ככזאת, הזהות הסביבתית עשויה לשמש משאב חיובי או שלילי בבידול חברתי ובמאבקי כוח וסטטוס, במישור הקהילתי המקומי, בקרב קבוצות של פעילים, בקרב נציגי הממסד, ובמפגשים שבין כל אלה. התייחסות להיבטים אלה הכרחית בעת פיתוח מודלים יישומיים המכוונים להטמעתה של התנהגות פרו-סביבתית, ובחשיבה על המפגש שבין מדיניות מלמעלה לבין דינמיקות חברתיות מלמטה.

מקורות

1. אלחסיד ע. 2014. הרגלי הטיפול בפסולת בזיקה לזהות של קהילות מקומיות: מקרה הבוחן בקהילת דרום תל-אביב (עבודת גמר במסגרת לימודי השלמה לקבלה לתואר דוקטור). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
2. אלקר א וטלי ט. 2013. אתגרים ודילמות בשיח הסביבתי הבין-תרבותי בישראל – חקר מקרה של פרויקט חינוכי בגליל. אקולוגיה וסביבה 4: 138–147.
3. ארז א. 2013. מה לנו ולשטחים הפתוחים? שיתוף הציבור בהליך ההכרזה על מרחב ביוספרי רמת מנשה: היבטים תרבותיים ואקולוגיים (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

4. בורדיה פ. 2005. שאלות בסוציולוגיה (פורסם בצרפתית ב-1984, תרגום: להב א). תל-אביב: הוצאת רסלינג.
5. בן-דוד א. 1988. חברה וטבע בחברה להגנת הטבע (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
6. גוטקובסקי נ. 2010. הקו הירוק והקו המשווה "הסחר ההוגן" המקומי בענף שמן הזית (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
7. גופמן א. 1980. הצגת האני בחיי היומיום. תל-אביב: הוצאת דביר.
8. גרוסגליק ר. 2013. שדה האוכל האורגני בישראל: גלובליזציה ואלטר-גלובליזציה (עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
9. זרדז נ. 2011. הוראה בתנאי "שדה". הבניית הזהות המקצועית של מורים לחינוך סביבתי (עבודת גמר במסגרת לימודי השלמה לקבלת תואר דוקטור). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
10. זרדז נ. בהכנה. סוכני השינוי הסביבתי במערכת החינוך בישראל: הבניית הזהות המקצועית של מנהלים, מורים, מדריכים ומנחים בחינוך הסביבתי (עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
11. יעבץ ק. 2012. 'המשוגעות לדבר' – נשים מובילות פעילות בגינות קהילתיות בגוש דן (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
12. טל א, גארבי י, נב מ, שגיא ג וסלזברג א. 2007. אוריינות סביבתית במערכת החינוך בישראל. מכון הערבה ללימודי הסביבה ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
13. לבקוביץ' א. 1997. האם הצבר אכן ירוק? הדאגה לאיכות הסביבה בישראל (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
14. לרון מ. 2010. היש נציג ציבור בסביבה? הפוליטיקה של הסביבה כפוליטיקה מחוללת משילות עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
15. נאמן-אברמוביץ א וכץ-גרו ט. 2007. בסיסים חברתיים של דאגה לסביבה והתנהגות סביבתית בישראל. מגמות **לד**(4): 736–758.
16. סדן א. 2009. עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד.
17. סוסנר י. 2009. המאבק הסביבתי כזירה לעיצוב מחודש של הזהות המוחלשת: השכונה הקטמונית במאבק נגד תכנית הבנייה בעמק "פרי-הר" (עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
18. סלע-שפי ר. 2009. בין סולידריות להתנכרות: אסטרטגיות שיח של התמודדות עם דימוי קיבוצי שלילי בסיפורי יום-יום על "הישראליות". עיונים בשפה וחברה **2**(2): 15–34.
19. פארן ל. 2011. דינמיקה של מאבק סביבתי מקומי: היבטים מבניים ותרבותיים (עבודת גמר לתואר מוסמך). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
20. פירסט ב. 2014. צמיחתה של תרבות ירוקה – מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון

ללימודים עירוניים ואזוריים, מחקרי פלורסהיימר.

21. פנסטר ט. 2012. של מי העיר הזאת. הקיבוץ המאוחד.
22. פנסטר ט, איינברג א, קולקה ט, ואחרים. 2011. הזדמנות: תושבים מתכננים את עצמם; מעונות ים בת-ים. דוח פרויקט, המעבדה למחקרי תכנון סביבה וקהילה, אוניברסיטת תל-אביב.
23. שדה ש. 2010. ירוק-עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה. תיאוריה וביקורת **37**: 184–211.
24. שני ל. 2012. מרשם לטבע: הטבע בין אדמה לסביבה – המאבק על הקמת ישוב מרשם במזרח לכיש. סוציולוגיה ישראלית **י"ד**(1): 57–82.
25. Aronson H. 1993. Becoming an environmental activist: The process of transformation from everyday life into making history in the hazardous waste movement. *Journal of Political and Military Sociology* **21**: 63-80.
26. Carmi N. 2013. Caring about tomorrow: Future orientation, environmental attitudes and behaviors. *Environmental Education Research* **19**: 430-444.
27. Castells M. 1997. The creative cacophony of environmentalism: The Power of Identity. Oxford: Blackwell.
28. Crossley N. 2003. From reproduction to transformation: Social movement fields and the radical Habitus. *Theory, Culture & Society* **20**: 43-68.
29. Derkzen P and Bettina B. 2007. The construction of professional identity: Symbolic power in rural partnerships in the Netherlands. *Sociologia Ruralis* **47**: 189-204.
30. Dilley L. 2009. Consumption, identity and the case of local food. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 23, Newcastle University.
31. Eliasoph N. 1997. Close to home: The work of avoiding politics". *Theory and Society* **26**: 605-647.
32. Estola E, Raija E, and Leena S. 2003. A moral voice of vocation in teachers' narratives. *Teacher and Teaching: theory and practice* **9**: 239-256.
33. Haluza-Delay R. 2008. A theory of practice for social movements: Environmentalism and ecological Habitus. *Mobilization: An International Quarterly* **13**: 205-218.
34. Horton D. 2003. Green distinctions: The performance of identity among environmental activists. *The Sociological Review* **51**: 63-77.
35. Kitchell A, Kempton W, Holland D, and Danielle T. 2000. Identities and actions within environmental groups. *Human Ecology Review* **7**: 1-20.
36. Kollmus A and Agyeman J. 2002. Mind the gap – why do people act

- environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research* **8**: 239-260.
37. Lamont M. 1995. National identity and national boundaries patterns in France and the United States. *French Historical Studies* **19**: 349-365.
38. Polletta F. 2008. Culture and Movements. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* **619**: 78-96.
39. Rootes C. 2003. Environmental protest in Western Europe. Oxford: Oxford University Press.
40. Sela-Sheffy R. 2006. Detachment and engagement: Israelis' everyday verbal representations of 'the Israeli person' and the contest for the right to condemn a collective identity. *Social Identities* **12**: 325-344.
41. Sela-Sheffy R. 2011. Settlers, environmentalism and identity: Western Galilee 1949-1965. In: During R (Ed). Cultural heritage and identity politics. Wageningen (The Netherlands): The Silk Road Research Foundation.
42. Snow D and Anderson L. 1987. Identity work among the homeless: The verbal construction and avowal of personal identities. *The American Journal of Sociology* **92**: 1336-1371.
43. Stryker S. 1992. Identity theory. In: Borgatta E and Borgatta M (Eds). *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan.
44. Swidler A. 1986. Culture in Action. *American Sociological Review* **51**: 273-286.
45. Tal A, Leon-Zchout S, Greenspan, et al. 2013. Israel's environmental movement: strategic challenges. *Environmental Politics* **22**: 779-791.
46. Trigger D. 1999. Nature, work and 'the environment': Contesting sentiments and identities in the Southwest of Western Australia. *The Australian Journal of Anthropology* **102**: 163-176.